

«Третя рота» В. Сосюри як суб'єктний тип мемуарної творчості

Завдяки могутньому ліричному талантові В. Сосюри в українській літературі відродився суб'єктний тип літературних мемуарів. Особливості поетичного обдарування письменника, потяг до самовираження викликали не лише потужний автобіографічний струмінь у його віршах і ліричних поемах, але й прагнення описати своє життя в епічному творі, у якому б документальність панувала над художньою умовністю. Відчуття непересічності власної особистості й повчальності своїх життєвих уроків, а пізніше й розуміння значущості пережитого й трагедійності вистражданого, – усе це спонукало В. Сосюру звернутися до мемуарів.

Роман мав складну творчу історію. Під завершеним текстом указано на час і місце його написання: «Літо 1926 року – Харків. Зима 1942 року – Москва. Зима 1959 року – Київ». Таким чином, сам твір писався автором понад три десятиліття. У 1926 р. написаний текст був уперше опублікований в журналі «Червоний шлях» (№ 10). Уже в цей час В. Сосюра мав на меті створити великий автобіографічний твір у трьох частинах з назвами «Володька», «Крізь вогонь» і «Поет». Однак продовження робота не мала, інші творчі плани захопили поета. Під час війни в Москві він знову повернувся до мемуарного твору, але далі кількох розділів праця не просунулася. Третій етап роботи над «Третьою Ротою» розпочався восени 1959 р., коли з'явилися умови для розвитку української літературної мемуаристики.

Чутка про те, що В. Сосюра працює над завершенням розпочатого ще в 1926 році автобіографічного роману, набула поширення. Редакція газети «Молодь України» звернулася до поета з проханням надати їй твір для публікації. В. Сосюра погодився на це, і 1 грудня 1959 р. у газеті було вміщено перше подання роману, але прямим утручанням партійної цензури його друкування було заборонено. В. Сосюрі робить честь те, що цей удар не зупинив його, і навесні 1960 року він закінчив чернетку твору, але не став доопрацьовувати його, оскільки не мав надій на публікацію. Так сталося, що завершений у цілому роман «Третя Рота» не зміг прийти до читача навіть у розпал хрущовської відлиги й побачив світ майже через три десятиліття після завершення [5].

З розвитком демократичних процесів у кінці 1980-х рр. настала змога опублікувати й «шухлядні» твори В. Сосюри, до яких належав не лише роман «Третя Рота», але й поеми «Розстріляне безсмертя», «Махно», численні вірші. 1988 р. спочатку в журналі «Київ» (№№ 1–2), а потім і окремою книжкою роман нарешті побачив світ. Це була публікація повного тексту останньої авторської редакції, у якій помітна деяка неопрацьованість, котра була б, зрозуміло, усунена під час підготування автором рукопису до друку.

Публікація вияскравила історичне значення твору для української літературної мемуаристики. Надзвичайна сміливість в оцінках, щирість у повідомленні подробиць з літературного

й приватного життя, зосередженість на розповіді про особисту долю, але відображення крізь неї долі України та шляхів розвитку української літератури – усе це висунуло твір В. Сосюри на особливе місце в історії української мемуарної прози. Можна з певністю сказати, що його публікація в 1959–1960 рр. стала б могутнім поштовхом для всієї української літературної мемуаристики.

Створення тексту глибоко пережите поетом, і саме це переживання підказало вибір адекватних засобів для реалізації авторських інтенцій. Головним героєм автобіографічного роману «Третя Рота» є автор, матеріалізований у тексті як герой і наратор одночасно. У романі простежуються ті оповідні шари, які стали наслідком написання роману в кілька прийомів, істотно віддалених хронологічно один від одного, а також первісний задум трилогії.

Різноманітні іпостасі «Я», його поступовий розвиток відбиваються й у змінюванні номінацій оповідача у різні періоди його життя. Ці номінації (варіанти імені, прізвища), зіставлювані в тексті, показують еволюцію уявлень автора про самого себе, а також змінення оцінок інших, більше того, дають темпоральну характеристику його життєвого шляху.

Так, першу третину роману й справді можна назвати «Володька», бо в ній ідеться про дитинство та роки становлення особистості автора, створені художньо повноцінні характери батька й матері. Історія родини з її безкінечними переїздами з місця на місце через неспокійний характер небайдужого до чарки батька; вічна материнська турбота про те, як організовувати харчування й побут, – усе це описано в колоритних картинах.

«У літературно-художньому хронотопі, – відзначав М.М. Бахтін, – має місце злиття просторових та часових прикмет в осмисленому та конкретному цілому. Час тут згущується, ущільнюється, стає художньо зримим; простір же інтенсифікується, залучається до руху часу, сюжету, історії. Прикмети часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється та вимірюється часом. Цим перетинанням рядів і злиттям прикмет характеризується художній хронотоп» [1:243].

В. Сосюра будує такий хронотоп, у якому кожна мить життя пульсує смыслом. У багатьох розділах цієї частини тексту назви населених пунктів винесені в препозицію, складаючи своєрідну систему анафор: «Юзівка» – «ми жили в маминої подруги» [5:33], «Харків, знову Харків...» – «я вже ходжу в школу» [5:39], – «Сметанівка» – «батько був там учите-

лем» [5:41], «Переїзна... Село Переїзна... Химівка» – «ми жили в напіврозваленій мазанці» [5:45]. Центральне місце займає тут Володька з його потягом до пізнання світу, бійками з ровесниками, першим досвідом кохання та поетичними спробами. Автор не прикрашає свого дитинства, не робить спроб подати себе як українського патріота. Він не приховує того, що виростав у зросійщеній родині.

Однак уже в дитинстві виявилися глибокі українські корені його свідомості. У пошуках заробітків і кращого життя родина приїждить і на Кавказ, але згодом повертається до Донбасу. Головним мотивом повернення була туга за батьківщиною, символом якої стала в романі Третя Рота. У дитинстві і юності це село, поглинуте зараз Лисичанськом, залишалося для родини пунктом вічного повернення. Зрозуміло, що ця частина була написана першою, можливо, саме в 1926 р.

Події наступної третини роману, присвяченої громадянській війні, відбуваються під гаслом «Крізь вогонь». В. Сосюра так зобразив свій життєвий шлях у цей час: «козак армії УНР», «восени 1919 р. потрапив у полон до денікінців», після розгрому їх армії, переїхавши захворювання на тиф, опинився на території, зайнятій червоними. Саме в цей час захопився поетичною творчістю. На молодого поета звернули увагу співробітники політвідділу і відрядили в розпорядження ЦК для агітаційної роботи. Так В. Сосюра опинився в Харкові, який щойно набув статусу пролетарської столиці України.

У цій частині розповіді прикметними є дві обставини. По-перше, В. Сосюра йде добровільно служити до петлюрівського війська. Це робить звичайний юнак робітничого Донбасу, який традиційно зображався в радянській історіографії як «оплот Радянської влади й Червоної армії». З цього випливає висновок про те, що дореволюційний Донбас, незважаючи на русифікаторську політику царизму, усе ж залишався українським регіоном, що, зрештою, і засвідчено появою в ньому такого видатного українського поета, як В. Сосюра. По-друге, народження українського поета виглядає під пером В. Сосюри як повернення зросійщеної особистості до своєї української сутності. Раніше в літературній історіографії та й у його власних автобіографічних матеріалах цей епізод витлумачувався по-іншому: ніби він під впливом В. Блакитного перейшов на українську мову. Роман «Третя Рота» зображає події інакше. В. Сосюра звертався до української мови в своїй поезії тоді, коли ще був вояком армії

УНР, оскільки у квітні 1921 р. до Харкова він вже привіз українські вірші. Отже, українська творчість була питомою для нього з самого початку шляху у велику поезію.

Третя частина роману мала б дістати назву «Поет», вона швидше за все створена 1959 року в Києві. Спогади В. Сосюри розпочинаються в той час, коли Харків тільки-но перетворився на літературну столицю радянської України. «Коли ми з Хвильовим прийшли в Жовтневу українську літературу, – писав В. Сосюра, – то були в ній Еллан, Кулик, Коряк, Доленго і почали приходити до нас: Йогансен, потім приїхав із Галичини Валеріан Поліщук, з'явилися Копиленко і Сенченко» [5:251].

У цей час остаточно вимальовується бурхливий, невгамовний характер героя. Та лірична наснага, яка у творчості давала йому можливість писати щодня 30–50 рядків, продукувати геніальні імпровізації, у побуті перетворювалася на руйнівну силу. В. Сосюра не приховав ні своїх позитивних, ні негативних рис.

Із захопленням він розповів, поринаючи в атмосферу 1921 р., як за одну ніч за порадою І. Кулика писати українською мовою створив ліричну поему. Це була «Червона зима», яку наступного дня він ще без назви приніс В. Блакитному, і той, вихопивши з тексту яскравий рядок, порадив дати твору загальновідому сьогодні назву. Розкриваючи секрети своєї творчої лабораторії, В. Сосюра зазначив, що вона в нього в голові. «Я перекреслюю і виправляю рядки віршів у голові, а не на папері, – написав він, – а коли виливаю образи на папір, то жодних перекреслень і виправлень не буває» [5:213].

Разом із тим бурхливий темперамент В. Сосюри давав і несподівані наслідки. Він, наприклад, єдиний у літературному процесі тих років «у силу своєї мандрівної душі» [5:225] був членом різноманітних літературних угруповань, часто ворогуючих між собою, «переходив то з «Плугу» в «Гарт», то – навпаки» [5:225]; згодом поет був членом ВАПЛІТЕ і ВУСППу. У його виборі літературної організації вирішальну роль відіграло товариство.

В. Сосюра так і не здобув вищої освіти; він надолужив самоосвітою те, що старанною працею здобували студенти в університетських аудиторіях. «Мій диплом – мої три томи вибраних поезій» [5:231], – з гордістю заявив автор «Третьої Роти».

В. Сосюра пише, що відчув на собі дію репресивної машини тоталітарного суспільс-

тва. Йому пощастило: він не був знищений. Важко сказати, що його захистила популярність творчості, хоча ця популярність була величезною. Зате радянська влада зробила все можливе, щоб поставити поета на коліна й примусити його служити собі.

Раболіпні заяви, адресовані партії, демонструють той жахливий ідеологічний тиск, якого він зазнавав на собі, партії, яка, мовляв, «дозволила» поетові бути самим собою, лишитися ліриком: «Велика партіє! Якби я вірив у Бога, я б молився тобі, так я люблю тебе і схилиюся перед тобою як твій смуглявий син, якому ти дозволила і допомогла залишити до сивого волосся дитячу душу і юну пісню, що живе тільки тобою, моя партіє, мати моя геніальна!» [5:214].

Головний сюжет третьої частини роману складають стосунки поета і влади. Уже в середині 1920-х рр. він опинився на вістрі ідеологічних дискусій. Одні незадоволені поемою «ДПУ»; інші – поемою «Махно». У 1930-х роках його тяжко образило керівництво щойно створеної СПУ, не взявши з Харкова до Києва з перенесенням туди столиці України. Крім того, у цей час В. Сосюру було направлено на примусове лікування до психіатричної лікарні. Поет описав деякі події за чутками, кілька разів повторивши як рефрен: «Мені народ усе говорить» [5:166, 263, 265, 271]. Як зазначив відомий філософ Якоб Нідельман, «надзвичайно важливо пам'ятати правду про себе. Якщо людина не пам'ятатиме цього, то її поглинуть зовнішні сили природи та суспільства» [4:17]. Цього, на щастя, не сталося з мемуаристом. Розповідає про свою долю поет без злості й ненависті до кривдників, які вже в повоєнний час брали участь у кампанії критики його вірша «Любіть Україну». І ця позиція християнського всепрощення якнайкраще характеризує В. Сосюру.

В основі композиції спогадів В. Сосюри лежить принцип асоціативності. Сам автор так пояснює засади своєї мемуарної творчості: «звукові й зорові враження одклалися в моїй свідомості» [5:107], а в іншому місці відзначив: «я вживаю методи кінонапливу» [5:252]. До характеристики часової структури роману «Третя Рота» може бути застосоване положення Т. Мілевської, яка вважає, що мемуарний текст нагадує «неправильний кристал, де темпоральні лінії розходяться в різні боки і моменти спогадів, тобто «інформативні згущення», пов'язуються лише пам'яттю та асоціаціями» [3:67].

У роман вмонтовано багато цікавих оцінок подій і осіб. Наприклад, у «Третій Роті»

висловлена твереза оцінка «призову ударників у літературу» початку 1930-х рр. як пропагандистської кампанії, що була «по суті, шкідливою і непотрібною справою, яка пошкодила і виробництву, і робітникам (молоді робітничій), яким задурили голову, що вони одразу стануть геніями» [5:296].

Мемуарних портретів у «Третій Роті» немає, але принагідно поет розповів багато цікавого про своїх сучасників, висловив оригінальні оцінки й спостереження. Імена з'являються й зникають, поет подає іноді декілька рядків, влучних характеристик, але вони мають істотне значення для історії літератури. Олександр Копиленко був «жвавий, запальний і любив літературу всією своєю широко розкритою сонцю і вітрам життя душею» [5:220]. Михайло Доленго – «трохи чудний і химерний поет <...>, чудесний критик з тонким художнім смаком» [5:252]. «Безумовно в перших віршах Івана Сенченка було дихання геніальності <...> Жалко, що Іван чомусь покинув писати вірші і, зачарований прозою, остаточно закохався в неї» [5:251–252]. Сергій Пилипенко запам'ятався «високим, спокійним чорновусим красенем з ніби вирізьбленим з мармуру шляхетним обличчям <...>, яке нагадувало старовинні українські фрески» [5:225].

У характеристиках осіб необхідно відзначити надзвичайну правдивість і щирість В. Сосюри. Наприклад, сказавши про свою любов до П. Тичини, назвавши його генієм, він зробив несподіване і слухне зауваження: «Хоч і люблю в нім не все. Багато він дає до друку так звані поетичні відходи з його творчої лабораторії, що непокоїли і непокоять мене, бо я знаю, який це гігант, і стає боляче, коли він іноді, і не зовсім іноді, стріляє з гармат горобців» [5:242–243].

Суперечливу оцінку дістав у «Третій Роті» І. Кулик. Спочатку неприховано позитивну, бо він стоїть біля джерел літературного руху, спонукає самого В. Сосюру до української творчості, але згодом як лідер ВУСППу він оцінюється негативно.

Найбільше місце серед письменницьких постатей займає М. Хвильовий. До розмови про нього В. Сосюра повертається кілька разів. «Він одразу ж захопив мене своєю любов'ю до життя й поезії, – так повідомляє автор про своє знайомство з ним. – В шкіряній куртці й кепці, а потім, пізніше, у шинелі з врангелівського, або, вірніше, з англійського сукна, в сивій смушковій шапці ще з імперіалістичної війни, невисокого зросту, швидкий

і динамічний, чорнобривий і зеленоокий, він зачарував мене своєю магічною індивідуальністю» [5:214]. До характеристики М. Хвильового автор повернувся згодом: «Хвильовий через свою чарівну індивідуальність і величезне знання російської і української літератури (по суті, він був учнем, як і я, великої російської літератури, наших класиків і народу) зібрав навколо себе цілу плеяду молодих прозаїків. <...> Його соратниками були трохи пізніше Панч, Вразливий, Копиленко, Яновський, (духовно, в київській віддалі) Підмогильний і інші. Можна сказати й Головка. І на всіх їх була печать його геніальності. Я вважаю, що Хвильовий, як художник, як поет у прозі, – основоположник української радянської поезії, особливо в своїх ранніх творах» [5:218–219]. Після смерті письменника В. Сосюра висловився так: «Хвильовий як письменник, як геній, безсмертний» [5:250]; його не знищать ніякі критичні авторитети, справжня талановита література завжди прокладе собі дорогу до читача.

Поява роману «Третя Рота» активізувала творчу пам'ять відразу кількох поколінь, засвідчила можливість існування суб'єктного типу спогадів. Упорядник «Третьої Роти» С.А. Гальченко у післямові до окремого видання твору виправдовував його суб'єктивізм. «Не переоцінюючи значення творів такого жанру, – писав він, – слід відзначити, що це – документи найповнішого самовиявлення і характеру людини, і способу її мислення, і підходу до оцінки певних явищ. <...> Роман «Третя Рота» – це яскравий зразок мемуарної прози. При відсутності щоденників і наявності дуже невеликої кількості листів В. Сосюри цінність такого автобіографічного матеріалу надзвичайно велика» [2:317–318]. Але, крім впливу роману на розуміння творчості і життєвої долі самого В. Сосюри, він має велике значення для вивчення його епохи, з'ясування численних деталей літературного й суспільного побуту, оцінок осіб і подій, які мають бути включені в науковий обіг.

Найважливіше значення «Третя Рота» мала для розвитку літературної мемуаристики, відновивши, по суті, в українській літературі жанр автобіографічного роману та поєднавши в собі одночасно подієвий і сповідальний тип $\square$ а рації. В. Сосюра сприяв відродженню традиції, яка латентно тривалий час існувала в українській мемуаристиці, а змогла розвинути лише в умовах свободи творчості в незалежній Українській державі.

Література

1. *Бахтин М.М.* Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров; Примеч. С.С. Аверинцева и С.Г. Бочарова. – 2-е изд. – М., 1986.
2. *Гальченко С.А.* Післямова // Сосюра В.М. Третя Рота: Роман. – К., 1988. – С. 307–320.
3. *Милевская Т.Е.* Мемуары начала и конца XX века: Сходство и различие // Материалы XXIX межвуз. науч. метод. конф. преподавателей и аспирантов. – СПб., 2000. – Вып. 12: Стилистика художественной речи: Динамика стилей русской литературы XX века. – С. 67.
4. *Нідельман Я.* Серце філософії / Пер. з англ. О. Кіндій. – Львів, 2000.
5. *Сосюра В.М.* Третя Рота: Роман. – К., 1988.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию автобиографического дискурса романа В. Сосюры «Третья рота». Акцент делается на особенностях хронотопа, сочетании событийного и исповедального типов наррации.

SUMMARY

The article is devoted to research of the autobiographic diskurs of Sosjura's novel "The Third Company". An accent is put on the feature of hronotop, combination of event and confessional types of narration.